

De Formulierboeken

J.G. Smit

Inhoud:

Beschrijving

Latere lotgevallen

Verwante registers

Beschrijving

De drie formulierboeken of -registers die het Koninklijk Huisarchief bezit, zijn geïnventariseerd onder de nummers A 11, XIV, I, 9, 11 en 12. De boeken worden hierna kortweg met hun inventarisnummer 9, 11 of 12 aangeduid. De volgende alinea's bevatten een eenvoudige uitwendige beschrijving en een analyse van de inhoud.

De drie boeken zijn van het kloeke folio-formaat. Zij zijn gebonden in stempelbanden van donker roodbruin leer, over hout aangebracht, aan de voor- en achterzijde op de hoeken met koper beslagen. In het midden van dit koper bevindt zich een hoog opstaande nop, om te voorkomen dat het leer het tafelblad raakt en daardoor bekrast wordt. Midden op het voorplat bevindt zich nog een soort koperen schildje. Op de band zijn met stempels voorstellingen aangebracht, van onder meer bijbelse aard zoals de kruisiging.

Nr. 9

Op het voorplat van de band zijn boven het middenschildje de letters I M gestempeld, eronder het jaartal 1575. Het boek telt 636 genummerde folio's, beschreven door de hand die ook de andere boeken heeft geschreven. Het papier heeft aanzienlijke waterschade opgelopen waardoor op veel plaatsen tekstverlies is ontstaan. Door middel van het aanplakken van papier is er gerestaureerd. Het boek moet nog steeds met de nodige omzichtigheid worden geraadpleegd. Daarom zijn de documenten eruit niet in de databank opgenomen.

De inhoud van het boek valt uiteen in twee hoofddelen: 'depêchen' of bescheiden en 'missiven' of brieven. Elk van de hoofddelen kent een onderverdeling in depêchen respectievelijk brieven die in het Frans en in het Nederlands zijn geschreven. Alle afschriften zijn genomen naar documenten opgesteld in de secretarie van de prins en door hem ondertekend en uitgevaardigd of namens hem verzonden. Op f. 368 eindigen de Nederlandse depêchen en beginnen de Franstalige missiven, die genummerd zijn van 1 tot 292. Op f. 493 beginnen de Nederlandstalige missiven, die opnieuw met nr. 1 beginnen en eindigen met nr. 387 onderaan f. 636v. Dit laat de mogelijkheid open dat daarna bladen ontbreken. Vergelijking met nr. 12 leert dat dit zo is.

Voorin het boek is een inhoudsopgave ingebonden, die schijnbaar bestaat uit een opsomming van de in het boek gebruikte opschriften. Deze opgave is geschreven op papier dat van een iets kleiner formaat is dan dat van het boek zelf. In de opgave zijn geen verwijzingen naar de folionummers van het boek aangebracht, ook al lijkt dit wel de bedoeling te zijn geweest. De verwijzingen zijn namelijk bijvoorbeeld als volgt geformuleerd: 'Capiteijnes par terre van folio', 'Ritmeesters van folio'. Na het woord folio is de regel steeds door een lijn opgevuld. In het boek zelf zijn de opschriften of de rubricering slechts in beperkte mate terug te vinden.

Nr. 11

Op het voorplat van de band van dit nummer zijn geen letters of cijfers gestempeld. De titelpagina, zonder folionummer, draagt het fraai gecalligrafeerde opschrift:

FORMULAERBOECK VAN MEEST ALLE MISSIVEN, COMMISSIEN ENDE ANDERE STUCKEN
GEDEPESCHEERT INDE SECRETARYE VANDE PRINCELYCKE EXCELLENTIE VAN ORAENGIEN
INDEN JARE 1.5.7.5.

De omvang is 195 genummerde folio's. Na het laatste nog aanwezig blad zijn een aantal, vermoedelijk lege, bladen ruw uitgesneden. De bladen zijn door een en dezelfde hand beschreven, die dezelfde is als die van de andere boeken. De afgeschreven documenten zijn doorlopend genummerd van nr. 1 tot en met 389 en dateren alle uit het jaar 1575. In de databank zijn dit de nummers 1806-2140. Hier en daar zijn opmerkingen ingevoegd over de samenstelling, over documenten die op een andere plek horen te staan of zelfs op een ander jaar.¹ Sommige stukken hebben een opschrift dat in algemene zin of neutraal geformuleerd is: 'Brijeven van remissie' (f. 40); 'Brijeven van remissie voor een dootslach' (f. 59); 'Ordonnantie van schulden te moghen innen' (f. 68v); 'Brijven van remissie' (f. 68v); 'Congie et passeport' (f. 69); 'Lettre missive' (f. 94); 'Missive' (f. 95). Veel van dergelijke opschriften zijn er niet.

Nr. 12

Op het voorplat van de band zijn midden boven het middenschildje de letters H D B gestempeld, onder het schildje de cijfers 1.5.7.5. De omvang van het gedeelte met afschriften bedraagt 536 genummerde folio's, waarna een (incomplete) inhoudsopgave volgt op f. 537-540v. De afschriften zijn door een en dezelfde hand geschreven, die dezelfde is als die van de andere formulierboeken. Van f. 301 tot 415v zijn de teksten genummerd 1-322 en van f. 416 tot f. 536 1-367. In de databank hebben de documenten uit dit formulierboek globaal de nummers 2323-3612.

Het boek heeft een fraai gecalligrafeerde titelpagina (niet gepagineerd) en is evenals nr. 9 verdeeld in twee hoofdbestanden, 'depêchen' en 'missiven'. Beide hoofdbestanden zijn ook hier onderverdeeld in Franstalige en Nederlandstalige depêches en missives. De onderverdeling wordt hier blijkens de opschriften nog verder doorgevoerd. Zo worden de Franse en Nederlandse depêches onderscheiden in de hoofdrubrieken politieke en militaire depêches. Onder 'politieke' moet in dit geval 'bestuurlijke' worden verstaan. Franstalige depêches 'de politicque saken ... aengaende' zijn er eigenlijk niet. Alle Franse depêches betreffen de militaire zaken. De hoofdrubrieken met Nederlandse depêches over 'politieke' en militaire zaken bevatten zoveel documenten, dat zij op hun beurt weer zijn onderverdeeld in subrubrieken, die een nog verdergaande onderverdeling in bepaalde soorten documenten clusteren.

Een voorbeeld van de vèrgaande onderverdeling en rubricering is bijvoorbeeld:

Hoofdstuk: 'Depêchen'

(Onder)hoofdstuk: 'Neerlantsche depêchen'

Hoofdrubriek: 'Neerlantsche depêchen aengaende de politycque saken'

Subrubriek: 'Schouth, ruwaert, bailliu, hoogheheimraet, dijckgraeff, burchgraeff, drossaet, president over Raedt, raedtsheer, secretaris, griffier, deurwaerderschappen ende diergelijcke'

Soort: 'Schoutampten ende diergelijcke'

'Bailliuschappen ende diergelijcke'. Enz. enz.

Ook de Nederlandse depêches betreffende de 'krijgshandel' zijn sterk uitgesplitst. Na dit hoofdstuk volgen nog enkele bladen met ordonnanties en eden voor het krijgsvolk in dienst van Willem van Oranje. Na het hoofdstuk depêches volgen de missiven, eerst die in het Frans en daarna die in het Nederlands. Zij zijn per jaar bijeengebracht, wat door middel van een opschrift wordt aangegeven: brieven uit 1572, 1573 en 1574.

De indeling van formulierboek 12 tot op het niveau van de soorten documenten is als volgt:

Titelpagina:

FORMULAERBOECK VAN ALLEN DEN STUCKEN SOO COMMISSIEN, MISSIFVEN ENDE ANDERE GEDEPESCHEERT IN DE SECRETARYE VANDE EX.E VANDEN PRINCE VAN ORAENGIEN VANDEN JARE 72 TOTTEN JARE 1575.

Hoofdstuk I. Titelpagina:

---

¹ Op f. 28v: 'Dese naevolgende seven stucken behoiren hier nijet maer hier voor ende elders een ieder in sijn plaetse ende volgens den date'; f. 34: 'Dese commissie naer volgende en behoirt nier nijet maer elders op sijn jaere ende plaetse' (na het stuk volgt een commissiebrief uit 1573).

FRANCHOYSSCHE DEPESCHEN DE POLITICQUE SAKEN ENDE DEN CRYCHSHANDEL AENGAENDE SOO
COMMISIEN ALS ANDERE.

f. 1. **Titel:** POLITICQUE DEPESCHEN ENDE ANDERE INT FRANCHOYS.

Superieurs, couronnels, leurs lieutenans, capiteynes par mer, terre et ritmaistres.

Superieurs, couronnelz et leurs lieutenans.

f. 4v. Lieutenant general et aultres capiteynes par mer.

f. 8. Capiteynes par terre.

f. 13. Commissionspour lever chevaulx et sur iceulx estre capiteynes.

f. 13v. Aultres commissions et depeschés.

f. 24v. Passeportz tant generalx que particuliers.

f. 25v. Eynde vande franchoysche depeschén.

Hoofdstuk II. Titelpagina:

VOLGEN DE NEERLANTSCHÉ DEPESCHEN AENGAENDE DE POLITYCQUE SAKEN.

f. 26. Schouth, ruwaert, bailliu, hoogheheemraet, dijckgraeff, burchgraeff, drossaet, president
over Raedt, raedtsheer, secretaris, griffier, deurwaerderschappen ende diergelijcke.

f. 26. Schoutampten ende diergelijcke.

f. 30. Bailliuschappen ende diergelijcke.

f. 37. Hooghe heemraedtschappen.

f. 37v. Commissien van dijckgraeffschappen ende diergelijcke.

f. 39v. Burchgraeffschap.

f. 40. Drossaerten ende diergelijcke.

f. 42. Presidentschappen over den Raede van Staeten.

f. 43. Raedtsheerschappen ende diergelijcke.

f. 46v. Secretarisschappen ende diergelijcke.

f. 50v. Greffierschappen.

f. 51. Deurweerderschappen.

f. 54v. Rentmeester ende administrateurschappen vanden landen, steden, dorpen, vlecken,
conventen, ghelden ende andere gheestelicke ende weerlicke geconfisqueerde goeden ende
diergelijcke.

f. 56v. Tresorierschap.

f. 56v. Rekenmeestersschap.

f. 57v. Commissarisschappen vanden Rekeningen in Hollant.

f. 58v. Ontfanger ende penninckmeesterschap.

f. 59. Raedt ende Rentmeesterschappen general.

f. 61v. Rentmeesterschappen van landen ende geconfisqueerde goeden.

f. 68v. Rentmeesterschappen over steden ende den geconfisqueerde goeden

f. 71v. Rentmeesterschappen over heerlichheden, dorpen ende andere geconfisqueerde
goederen.

f. 74. Rentmeesterschappen over conventen ende den geconfisqueerde goeden.

f. 76. Rentmeesterschappen over singuliere ende particuliere personen.

f. 78. Andere rentmeesterschappen.

f. 79v. Casteleyn ende rentmeesterschappen.

f. 81. Procureur, bode, coster, wardeyn, thollenaer, collecteur, contrerolleur, besierschappen
ende diergelijcke mitsgaders andere diversche staten ende offitien.

f. 81. Procureurschappen.

f. 82. Bodeampten.

f. 82v. Costerampten.

f. 83v. Wardeynschappen ende diergelijcke offitien.

f. 85. Thollenaerschappen.

f. 86. Collecteurschappen op thollen.

f. 87. Contrerolleurschappen op thollen.

f. 88. Besierschappen van thollen.

f. 89. Diverssche andere staten ende offitien.

f. 94v. Diverssche octroyen, donatien ende giften zo voore steden als particuliere
persoonen.

f. 110. Eynde vande polityque depeschen.

f. 110. Hoofdstuk III. Titel:

VOLGHT DEN CRYSHANDEL

Admiraelschappen, Gouverneur [f. 110v] Superintendent, Couronnel ende Lieutenantschappen in steden ende ter zee.

f. 110v. Admiraelschappen ende diergelijcke.

f. 117v. Gouverneur ende superintendentschappen over steden, ter zee ende diergelijcke.

f. 125v. Couronnelschappen ende oversten ter zee ende te lande.

f. 128v. Lieutenantschappen onder gouverneurs ende andere oversten.

f. 129v. Commissaris, quartiermeester, proviantmeester ende provoostschappen.

f. 129v. Commissaris ende monsterheerschappen over steden, knechten ende anderssins.

f. 138. Commissarisschappen vande licenten in Hollandt ende Zeelant.

f. 143. Quartiermeesterschappen in Hollandt.

f. 146v. Provoostschappen.

f. 149v. Diverssche capiteynschappen ter zee so om de vianden te vervolghen als om toevuer van proviande ende anderssins tot den zelven te beletten.

f. 149v. Capiteynschappen ter zee onder den Admiral over Hollant.

f. 150v. Capiteynschappen ter zee onder den Admiral over Zeelandt.

f. 152. Capiteynschap onder den Admiral van Vrieslant.

Capiteynschappen overal ter zee te dienen.

f. 155. Capiteynschappen opde Haerlemer, Leyder ende andere binnen ende buyten wateren vanden Lande van Hollant te dienen.

f. 156v. Capiteynschappen om stroomen veylich te houden ende toevuer van proviande den vianden te beletten.

f. 159. Capiteynschappen te water diende tot convoy vande harinckbuysen.

f. 160. Nyeuwe commissie te watere onder den lieutenant general ter zee.

f. 160v. Capiteynschappen te lande over steden, huysen, slooten ende anderssins omme den vianden te krencken ende haerluyder toevuer van alderley provisie te beletten.

f. 160v. Capiteynschappen over steden.

f. 162v. Capiteyn ende casteleynschappen van huysen, slooten ende anderssins.

f. 164v. Capiteynschappen onder den lieutenant general van Sijnen Ex.e ende andere oversten.

f. 167. Andere capiteynschappen te water ende te lande te dienen.

f. 169. Capiteynschappen over bewaerders van ghevanghenen.

f. 169v. Commissien om toevuer van proviande ende anderssins den vianden te beletten.

f. 170v. Ritmeesterschappen.

f. 172v. Commissien om steden inne te nemen, wetten te versetten, de selve te provideren, fortificeren, in als wel te versien ende daerinne ordre te stellen.

f. 172v. Commissien om steden ende slooten inne te nemen.

f. 176. Commissien om wetten in steden ende andere plaetsen te versetten.

f. 180. Commissien om steden te provideren.

f. 180v. Commissien ende acten van authorisatien om landen ende steden te doen fortificeren.

f. 185v. Commissien ende acten den steden in alles behoirlick te versien ende daer inne ordre te stellen.

f. 190. Commissien om in vianden landt ende elders den selven ende huere toegedaene te krencken, beschadighen, gevanckelick te nemen ende tot betaelinghe van schulden te constringeren.

f. 195v. Diverssche commissien, authorisatien, assignatien ende verclaeringhen ofte certificacien.

f. 195v. Artilleriemeesterschappen.

- f. 196v. Commissie om te tracteren met sekere hopluyden van ruyteren, knechten ende andere personen met verclaeringe eenighe knechten gecasseert te hebben.
- f. 198. Commissie om informatie te nemen op gevangenen als andere krijchsluyden.
- f. 200. Commissien om schippers, schantzgravers ende pionniers te lichten.
- f. 201. Commissien om schepen ende schuyten toe te rusten ende te versien.
- f. 202. Commissien ende ordonnantien om schepen te doen berghen ende elders te voirderen.
- f. 203. Commissien om wagens, schepen ende peerden te arresteren ende ondersoucken.
- f. 204v. Commissien om toesicht te hebben over de wagens van den leger.
- f. 205. Commissien om essche boomen te moghen affhouwen.
- f. 205v. Commissien, authorisatien ende assignatien om ghelt te ontfanghen met certificatie van ghelt te ontfanghen.
- f. 207. Andere diverssche commissien ende authorisatien.
- f. 210. Diverssche acten, commissien, ordonnantien ende authorisatien.
  - f. 210. Acten, commissien ende ordonnantien tot opbrenginge van de penninghen ende andere behoufflickheden tot onderhoudt van den soldaten ende anderssins.
  - f. 227v. Ordonnantie om ghelt te gheven.
  - f. 228. Acten, commissien ende authorisatien om goeden aen te slaen ende andere te restitueren.
  - f. 238v. Acten van bedanckingen over weldaet tot voirderinge van de ghemeene saeke gedaen.
  - f. 240. Acten ende ordonnantien van in steden ende plaetsen te moeten blijven ofte daer uuyt te trecken.
  - f. 243. Acten waerbij personen in goeden namen ende fame vercleert worden.
  - f. 243v. Acten ende ordonnantien om iemanden aen sijnen goederen te helpen ende diergelijcke.
  - f. 245. Acten van authorisatien om etlicke dorpen ende personen in sauvegarde te nemen.
  - f. 247. Andere diversche acten.
- f. 249v. Executoriael, remissie, bevel, credentie, pantschabryeven ende diergelijcke.
  - f. 249v. Diversche executorial bryeven voor steden ende persoonen.
  - f. 253. Bryeven van remissie over dootslaghen ende anderssins.
  - f. 261. Bryeven van bevele tot restitutie van ghelt, beesten, goeden ende anderssins. Oick Zijnen Ex.e saulvegarde te laeten genyeten ende van voirder molestatie over schulden te supercederen. [*op f. 263v de aantekening: Hier gebreckt noch een welcke staet folio 267*]
  - f. 263v. Bryeven van credentie.
  - f. 264v. Bryeven van pantschappe.
- f. 266v. Diversche ordonnantien, interdicten, mandamenten ende placcaten van eedt van getrouwicheyt te doen, in ende uuyt huere vendelen wesende, nyemanden te belasten, rooven ende steelen in den kercken, persoonen gevangen te stellen, andere nyet te misdoen, te verwisselen ende andere.
  - f. 266v. Ordonnantien om eedt van getrouwicheyt te doen zijnen Ex.e mitsgaders egheene correspondentie metten vianden te houden.
  - f. 269. Ordonnantien ende mandaten aengaende den soldaten in ende uuyt huere vendelen wesende ende anderssins.
  - f. 271. Ordonnantien over den soldaten nyemanden te belasten ende anderssins.
  - f. 275v. Placcaten ende ordonnantien persoonen gevangen te stellen ende andere nyet te misdoen ende te verwisselen.
  - f. 277v. Diversche placcaten ende mandaten.
- f. 280. Diverssche saulvegarden, passepoirten ende andere depeschen.
  - f. 280. Diverssche saulvegarden.

f. 283v. Diverssche passepoirten om goeden int lant te brengen, uuyt te vueren, als commissarissen ende anderssins allomme te reysen ende uuytgewekenen wederom te mogen comen.

f. 283v. Passeporten om goeden int lant te brengen.

f. 285. Passeport om goeden uuyt te voeren.

f. 285v. Passeporten als commissarisen ende anderssins allomme te trecken.

f. 287. Licent passepoirten voor uuytgewekene wederom int lant te mogen comen.

f. 287v. Diverssche andere depeschen.

f. 288v. **Hoofdstuk IV. Titel:**

DIVERSCHE ORDONNANTIEN ENDE FORMEN VAN EEDEN VOIRDEN SOLDATEN IN ZIJNE EX.E DIENST WESENDE.

f. 296. **Opschrift:** DIVERSCHE FORMEN VAN EEDEN VORE DEN VOIRGERUERDEN CRYCHSLUYDEN.

f. 297: **Opschrift:** EYNDE VAN DEN CRYCHSHANDEL.

f. 300v. **Hoofdstuk V. Titel:**

HIER NAE VOLGEN DE MISSYFVEN SOO FRANCHOYSSCHE ALS NEERLANTSCHEN VANDEN JAREN XV.C 72.73. ENDE 74.

De brieven zijn genummerd 1-322.

f. 301. Diverses missives franchoises adressantes a diverses personnes depeschees par son Ex.e en l'an 1572.

f. 308. Aultres missives franchoises depeschees par son Excellence en l'an ensuyvant 1573.

f. 371. Aultres missives franchoises depeschees par sa Ex.e en l'an ensuyvant 1574.

f. 415v. **Hoofdstuk VI. Titel:**

NEERLANTSCHEN MISSYFVE.

De brieven zijn genummerd 1-367. Door een verspringing van nr. 95 naar nr. 69 op f. 444r en 444v zou het laatste nummer 394 moeten zijn.

f. 415v. Inden eersten sekere Missijven bij zijne Ex.e gedepescheert aen diverssche steden ende persoonen inden jaere XV.C tzeventich twee.

f. 423v. Andere Nederlantssche missiven bij zijne Ex.e gedepescheert inden jaere naervolgende 1573.

f. 492v. Andere Nederlantssche missijven bij zijne Ex.e gedepescheert aen diverssche personen in den jaere naervolgende 1574.

f. 536. **Opschrift:** FINIS HUTUS LIBRI.

f. 537. **Hoofdstuk VII. Titel:**

REGISTER DESES BOECKX.

[Depeschen].

f. 540v *onderaan:* MISSYFVEN.

Verder blanco.

Uit de voorgaande beschrijving valt op te maken dat de drie formulierboeken nauw samenhangen. Nr. 12 bevat, in een ver doorgevoerde rubricering, depêches en missives van de prins uit de jaren 1572, 1573 en 1574. Nr. 11 sluit daar bij aan met de depêches en missives uit 1575. Nr. 9 heeft dezelfde opzet als nr. 12, maar is minder uitgewerkt in de rubricering. Het is bovendien veel wijldlopiger geschreven dan 12. Ondanks dat het minder compleet is – zo ontbreken de ordonnanties voor en de eedsformulieren van de soldaten in dienst van de prins, die wel in nr. 12 staan – telt nr. 9 honderd bladen meer. Verder bevat nr. 9 dezelfde documenten als nr. 12 uit 1572, 1573 en 1574.

De nrs. 9 en 12 zijn geen kopieën van elkaar. De opschriften en de teksten van de erin opgenomen documenten vertonen daarvoor te veel verschillen. Zo kan een brief in het ene formulierboek gedateerd zijn en van de naam van de geadresseerde voorzien, en in het andere niet. Bovendien is het opvallend dat veel documenten in nr. 9 zonder naam van geadresseerde en zonder datum en plaats van uitvaardiging zijn afgeschreven. Dit, en het gegeven dat de drie boeken in hun eigentijdse titel uitdrukkelijk 'Formulaerboek' worden genoemd, doet concluderen dat het er ook niet zo toe deed dat de afschriften geen naam van geadresseerde of geen datum hadden. Ze waren bedoeld als formulieren, als standaarddepêches en missives zoals die geacht werden door het personeel van de secretarie van de prins verzonden te worden. Blijkbaar verwachtte men de eerstvolgende jaren nog heel wat van dergelijke documenten op te moeten stellen en te moeten verzenden.

Als formulieren gebruikte het personeel van de secretarie minuten en afschriften van brieven en akten zoals die in de drie voorgaande jaren waren opgesteld, verzonden en uitgevaardigd. Over documenten ouder dan het midden van 1572 beschikte de secretarie tijdens haar verblijf in Holland niet; het archief van de prins was, voorzover het niet door de Spanjaarden was geconfisqueerd, op de Dillenburg achtergebleven.² Een andere verklaring voor het bestaan van de drie boeken, namelijk dat het secretariëpersoneel in 1575, toen de dreiging van de Spanjaarden in en rond Holland aanzienlijk minder was geworden, hun losse papieren in het net gingen overschrijven, al of niet met de bedoeling om de documenten van deze belangrijke periode voor het nageslacht vast te leggen, voldoet niet. Dit verklaart namelijk op geen enkele wijze waarom namen en data ontbreken en waarom de rubricerende opschriften zijn aangebracht.

Als ik het goed reconstrueer, is de gang van zaken als volgt geweest. In 1575, althans zeer kort na 1574, was er op de prinselijke secretarie behoefte aan formulierboeken. Uit de bewaard gebleven correspondentie over de jaren 1572, 1573 en 1574 is een keus gemaakt. Dat er een keus is gemaakt, is duidelijk. Er is uit genoemde jaren nog veel andere door de prins verzonden correspondentie overgeleverd (zie de databank). De Duitse correspondentie is in het geheel niet in aanmerking gekomen voor afschrijving. Zij zal minder het karakter van depêches hebben gehad en zijn verzorgd door een aparte klerk. Ook de familiecorrespondentie is buiten de kopiëring gebleven. Na selectie zijn de brieven en documenten vervolgens in tweevoud afgeschreven. De opdrachtgever was gefortuneerd, gezien de kostbare banden waarin de boeken zijn gebonden. Omdat de initialen op de voorplaten verschillend zijn, lijkt er sprake te zijn van twee opdrachtgevers. Aan een van de twee banden correspondentie 1572-1574 is ten slotte een derde band met afschriften van de uitgaande brieven van 1575 toegevoegd. Zo lijkt er een duidelijke samenhang te zijn tussen de nummers 12 en 11 en lijkt nr. 9 apart te staan.

Wie zou(den) de opdrachtgever(s) geweest kunnen zijn? Dat de identiteit te vinden zou zijn buiten de kleine kring van hof- en secretariëpersoneel is weinig waarschijnlijk. Dan zou een of meer buitenstaanders in 1575 in het bezit zijn geraakt van stapels afschriften uit de secretarie, die men zou hebben laten inbinden in kostbare banden. Het jaartal 1575 op twee banden wijst immers op het inbinden in of rond dat jaar. Er is echter een andere mogelijkheid. Omdat het om formulierboeken gaat, zouden de initialen toebehoord kunnen hebben aan twee verschillende personen, werkzaam in de secretarie. Misschien werkten zij nog niet zo lang daar en leek het het hoofd van de secretarie wenselijk dat de nieuwelingen over voorbeeldbrieven konden beschikken.

Dit hoofd was secretaris Nicolaas Brunynck, die de prins al van dienst was tijdens diens verblijf op de Dillenburg in de jaren 1568-1572. Brunynck is meegekomen naar Holland en staat bij veel documenten, juist uit de jaren 1572-1575, als enige medeondertekenaar van brieven en akten van de prins geregistreerd. Hij is bij uitstek de vertrouweling van Oranje, verkeert dagelijks in zijn omgeving en wordt door hem ook incidenteel als afgevaardigde gebruikt. Brunynck is de enige secretaris van de prins die diens 'echte brieven' medeondertekend of contrasigneert. Een secretariële ondertekening komt standaard alleen voor bij de akte-vorm van documenten, op papier of perkament, met opgedrukt of uithangend zegel. De databank vermeldt maar liefst 407 documenten, door Brunynck medeondertekend.

Medeondertekening doet zich bij de andere secretarissen van de prins nauwelijks voor. De volgende secretarissen zijn bekend (met het aantal medeondertekeningen): Gilbert van Est 20 (vanaf 1573), Johan Milander 35 (vanaf 1578), Christiaan Huygens 22 (vanaf 1579) en Boudewijn van Berlicom 19 (vanaf 1579). Rond 1578/1579 traden dus enkele nieuwe secretarissen naar voren. Misschien zijn zij rond 1575 als klerk in dienst getreden en zijn voor hen de formulierboeken samengesteld. De initialen I M op boek 9 kunnen die van Johan Milander zijn, afkomstig uit Hadamar en bekend als secretaris van Maurits.³ Hij is echter zijn dienst al onder Willem van Oranje begonnen. De initialen H D B vormen echter een probleem. Er is geen hoffunctionaris met die initialen bekend. Ze zouden die van Boudewijn van Berlicom kunnen zijn, als we als volgt redeneren: de H is een fout

---

² In de boeken zijn enkele documenten van voor 1572 afgeschreven. Het lijkt meestal te gaan om commissies, akten van aanstelling, ingeleverd door degenen die een nieuwe aanstelling kregen. De tekst daarvan werd gebaseerd op de vroegere akte.

³ *De Nederlandsche Leeuw* 1941, 386.

van de bandstempelaar voor de B, en de D staat voor de eerste letter van 'de', het Franse woord voor van. Het is niet meer dan een, wellicht vergezochte, mogelijkheid.

Latere lotgevallen

Wat er na 1575 gebeurd is met de formulierboeken is onbekend. Alleen nr. 9 heeft gegevens over latere eigendom die in het boek zelf zijn te vinden. Het opschrift van het eerder genoemde en voorin ingebonden overzicht luidt:

'Tafel van seecker boeck in folio gebonden, berustende onder Jacob Hanecops secretaris der Stadt Breda, inhoudende 636 metter handt bescreven blaederen vande cloecke ende seer wijse directie (aengaende t'naervolgende) van Hoogh loffelijcker memorie Wilhelm Prince van Orange etc.'

De naam Hanecops keert achterin het boek terug. Op het laatste blad bevinden zich de volgende twee aantekeningen van twee verschillende handen:

'Marcelis van Deurn anno 1622 8/15 en Londres'.

'Datum ab suprascripto van Deurn avunculo meo mihi infrascripto in anno 1643.

Jacob Hanecops'

Jacob Hanecops heeft het boek dus in 1643 van zijn oom Van Deurn gekregen. Deze oom, Marcelis van Deurn, was op 15 augustus 1622 in Londen en had het boek toen onder zich. Op welke wijze hij eraan gekomen is en wat de reden is geweest dat hij het mee naar Londen heeft genomen, is onbekend. Over Van Deurn zijn ook geen nadere gegevens aangetroffen. Jacob Hanecops was inderdaad secretaris van Breda. Hij is als zodanig aangesteld in 1637.⁴ Hoe dit formulierboek later in het KHA terecht is gekomen, is niet bekend. Op het laatste blad, waarop bovengenoemde aantekeningen staan, is bovenaan een klein blaadje geplakt met daarop in waarschijnlijk achttiende-eeuwse hand een omschrijving van het boek en een oud inventarisnummer: 'Depesches, Commissien, / Patenten, Missiven etc. / van Hoog Loffelijke Memorie / Wilhelmus Prins van Oranie / N.º 18'. Misschien is dit een signatuur van een achttiende-eeuwse ordening in het archief van de Oranje-Nassau's.

Howel de formulierboeken 11 en 12 geen eigendomskenmerken hebben, is toch het een en ander over vroegere eigenaars bekend. Onder hen bevonden zich namelijk de staatslieden Hieronymus van Beverningk en zijn neef Bruno van der Dussen. Van Beverningk, afkomstig uit Gouda, was in de tweede helft van de zeventiende eeuw vertrouweling van Johan de Witt en stadhouder Willem III en onder meer gedeputeerde ter Staten-Generaal en ambassadeur. Hij bezat een belangrijke verzameling staatspapieren, die hij krachtens zijn testament vermaakte aan Bruno van der Dussen.⁵ Deze pensionaris, burgemeester en diplomaat maakte carrière aan het eind van de zeventiende en in de eerste decennia van de achttiende eeuw.

De verzameling staatspapieren was nog bijeen in de eerste helft van de negentiende eeuw. In de loop van 1847 kwam zij in handen van G.D.J. Schotel, toen predikant te Tilburg en een liefhebber der geschiedenis. Ook hij verzamelde oude handschriften. Of hij de collectie van Van Beverningk in bezit had of alleen maar tijdelijk onder zich had, is niet duidelijk. Schotel schrijft op 12 september 1847, in het op die datum gedateerde voorwoord van een door hem geschreven brochure: 'eenige maanden geleden ontving ik eene verzameling van handschriften, nagelaten door Mr. Hieronymus van Beverningk en Mr. Bruno van der Dussen'.⁶ Deze passage laat de kwestie van de eigendom open.

Wel komen de beide formulierboeken 11 en 12 in de brochure voor. In Bijlage B, die de handschriften in folio opsomt, komen te midden van missalen, privilegeboeken van Schiedam, Amsterdam en Delft, resolutieregisters van de Staten van Holland en het onder mediëvisten bekende Registrum Ducis Wilhelmi 1354-1357, ook voor:

'Formulierboeck van allen de stucken, zoo commisien, missiuen ende andere gedepescheert in de secretarie van de Exell. van Oraengien van 1572-1575.

⁴ *De Navorscher* 48 (1898) 106.

⁵ J. de Jong, *Met goed fatsoen: de elite in een Hollandse stad, Gouda 1700-1780* (z.pl. 1985) 172.

⁶ G.D.J. Schotel, *Iets over Hieronymus van Beverningh en Bruno van der Dussen* ('s-Hertogenbosch 1847), in het 'Aan den Lezer', voorin.

Als boven. Formulierboek van alle missiuen, commissien ende andere stucken, gedepescheert in de secretarije van de princel. Excell. van Oraengien 1575'.⁷

Nog in hetzelfde jaar 1847 werd de handschriftencollectie verworven door koning Willem II. Contactpersoon tussen Schotel en de koning kan jhr. J.G.W. Merkes van Gendt zijn geweest, majoor-ingenieur en adjudant van Willem II. Aan Merkes heeft Schotel namelijk zijn eerdergenoemde brochure opgedragen. In de opdracht zegt Schotel: 'Tot de aangename herinneringen, die mij immer het verblijf van Zijne Majest. te Tilburg achterlaten, behooren de wetenschappelijke gesprekken, die ik de eer had met u te mogen voeren, wanneer 's Konings dienst uwe tegenwoordigheid aan het paleis niet vorderde'.⁸ Willem II had een paleis in Tilburg, waar hij regelmatig verblijf hield; Schotel was predikant in die plaats.

Hoe dit zij, de aankoop lijkt enigszins impulsief te zijn geweest. In 1850 bracht jhr. J.W. van Sypesteyn, eerste luitenant-ingenieur en handschriftenverzamelaar,⁹ verslag uit aan koning Willem III over de door zijn inmiddels overleden vader aangekochte verzameling. Zijn conclusie was dat de collectie van groot belang was. De boeken 11 en 12 staan onder A 14 vermeld in de bijlage bij zijn verslag.¹⁰

Vrijwel in dezelfde tijd dat de collectie Van Beverningk-Van der Dussen in andere handen overging, kwam er nog een collectie handschriften op de markt: de befaamde verzameling van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling. Ook hierbij valt weer de naam Schotel. De dominee had in 1833 al een boek gewijd aan deze collectie en de gegevens gepubliceerd die hem bekend waren. Die waren gedeeltelijk afkomstig uit hetgeen een zekere G. van Reijn had genoteerd in zijn handschriftelijke beschrijving van Rotterdam, en gedeeltelijk gebaseerd op dat deel van de verzameling dat in 1833 in het bezit was van Mr. J. van Dam van Noordeloos en dat Schotel bij deze met eigen ogen had mogen bekijken. Tot groot verdriet van de eenvoudige proponent – Schotel had nog geen predikantsplaats kunnen krijgen – had hij niet het belangrijkste deel, in het bezit van de voorname Rotterdamse koopman Mr. C. van Vollenhoven, bij deze thuis mogen aanschouwen.¹¹

De collectie Van Alkemade-Van der Schelling van Van Vollenhoven was eind 1847 te bezichtigen en werd op 17 januari 1848 en volgende dagen te Amsterdam geveild. Schotel ging naar de kijkdagen en berichtte daar enthousiast over. Op de veiling kocht hij enkele handschriften. Noch in het bericht noch in de veilingcatalogus komen expliciete verwijzingen voor naar een formulierboek – dat dan nr. 9 zou moeten zijn – van prins Willem van Oranje.¹²

Verwante registers

a. Een register van commissies in het archief van de Staten van Holland

In 1844 verwierf het Algemeen Rijksarchief op een veiling van de firma Scheurleer te Den Haag een register, dat afschriften bevat van commissies merendeels verleend door Willem van Oranje.¹³ Het was vóór de veiling in particuliere handen geweest. Het voorplat van de band, de rug en het titelblad dragen opschriften en aantekeningen, die demonstreren hoe de diverse bezitters tegen het register aankeken.¹⁴ Hoewel het register duidelijk een afschrift is van een ouder commissieboek of van losse

---

⁷ Alsvoren, 150.

⁸ Alsvoren, in de opdracht voorin.

⁹ Van Sypesteyn zou in 1863 archivaris worden van het Koninklijk Huisarchief.

¹⁰ Koninklijk Huisarchief, Inventaris van de collectie Van Beverningk-Van der Dussen, inliggend afschrift.

¹¹ G.D.J. Schotel, *Leven, gedrukte werken en handschriften van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling* (Breda 1833).

¹² *Brief van Dr. G.D.J. Schotel aan Prof. G.W. Vreede, over eene beroemde verzameling van handschriften en oudheden, welke in december 1847 te Amsterdam, zal verkocht worden* ('s-Hertogenbosch 1847); *Catalogus van eene allezins uitgebreide verzameling handschriften ... in de xviie en de eerste helft der xviii eeuw bijeen verzameld door Kornelis van Alkemade en Mr. Pieter van der Schelling*. Veiling door Jeronimo de Vries e.a., Amsterdam 17 januari 1848 e.v. (Koninklijke Bibliotheek: VC 15721).

¹³ Auctie Scheurleer 16 december 1844 nr. 95 onder s. Zie ook [R.C. Bakhuizen van den Brink], *Overzicht van het Nederlandsche Rijks-Archief I* ('s-Gravenhage 1854) 152.

¹⁴ 19de-eeuws opschrift op het voorplat: 'Register der Politieke Commissien / van / Willem I Prins van Oranje, / als Stadhouders van Holland enz., / 1565-1574 / waarbij ook eenige van Koning Philips II van Spanje, van 1559, 1565, 1567 en 1570'. Op de rug (18de-19de-eeuws): 'Commissien / van / Willem / de I'. Op het eerste schutblad

akten van commissies, minuten of originelen, en de meeste akten zijn uitgevaardigd door Oranje, is het al direct na aankoop geplaatst in het archief der Staten van Holland.¹⁵

Uit het register zijn enkele akten gepubliceerd door Kluit in zijn *Historie der Hollandsche Staatsregeering*.¹⁶ Kluit noemt zijn bron 'dit zonderling Register ... tot heden onbekend'.¹⁷ Naast de volledige editie van enkele akten somt de publicatie ook kort de inhoud van een aantal andere akten op die in het register voorkomen. Volgens Kluit was het in 1803 in het bezit van Mr. W.J. van Noort, toen schepen van Leiden. Het register is enerzijds duidelijk verwant aan de formulierboeken, maar staat er anderzijds ver vanaf. Het is verwant, omdat de commissies die het bevat, op twee na ook voorkomen in de formulierboeken 9 en 12. Het is anderzijds erg afwijkend, omdat er niet alleen twee akten in voorkomen die niet in genoemde boeken zijn afgeschreven,¹⁸ maar ook omdat er soms grote verschillen zijn tussen de afschriften van dezelfde akten, groter dan die tussen de afschriften in de nrs. 9 en 12.

Enkele voorbeelden mogen hier volgen. De aanhef van databank nr. 2389 luidt in formulierboek 12: 'Wilhelm etc. Allen denghenen etc. Doen te wetene dat ...', in register 1788: 'Wilhelm byder gratien Goidts Prince van Orangien etc. Allen den ghenen die dese tegenwoirdighe sullen sien. Doen te weeten dat ...'. De korte slotformulering van nr. 12: 'Des torconde etc. Tot Delft den XVIIIen november 1572'; de lange van het register 1788: 'Des toirconden hebben wy deesen met onsen name geteyckent ende ons zecreet zegel dair benefens doen drucken in placcate. Gegeven tot Delft upten XVIIIen novembris 1572'. Databank nr. 2405 sluit in boek 12 af met '... daerinne te bewaeren etc. gelijk inden schoudtampte van Leyden'. Het afschrift van dezelfde akte in register 1788 sluit echter af: 'daerinne te bewaren etc. Opten XXIIIen novembris 1572', dus met plaats en datum.

Bij databank nr. 2420 staan in register 1788 in de marge de aantekeningen: 'Noch eene van gelycke teneure voer Wagewyns inde plaetse van Jacop de Jonghe. Noch eene voir Philips Doublet inde plaetse van Simon Pyl den 12 novembris 1572'. Deze aantekeningen, of de complete akten die er aan ten grondslag liggen, ontbreken in boek 12. In boek 12 gaat aan nr. 2420 vooraf een afschrift van een akte op naam van Karel V (met de verkorte aanhef 'Kaerle etc.') voor een niet nader genoemd persoon met aanstelling in het ambt van secretaris extraordinaris van het Hof van Holland wegens de 'afflivicheyt' van zijn eveneens ongenoemde voorganger. De afsluitende formules van bezegeling en datering ontbreken. In register 1788 volgt de akte van Karel V na nr. 2420. De titulatuur van de vorst is nu volledig afgeschreven, de reden van de opvolging wordt omschreven als 'vacerende duer dabsentie van Willem van Berendrecht secretaris', en de bezegeling- en dateringformules worden verkort weergegeven. Ten slotte volgt nog een aantekening over de opvolging van De Jonge door Wagewyns.

Een laatste voorbeeld. Het einde van commissie nr. 2464 in boek 12 luidt: 'Waerop ende van hem wel ende deuchdelick etc.' Dat 'etc.' is uitgewerkt in register 1788: 'Waer op ende van hem wel ende duechdelick int exerceren ende bedienen van zyn voirn. officie te quyten hy schuldich ende gehouden wort den behoirlycken eedt te doen in handen van onsen lieven ende getrouwen rentmeester generael Cornelis Joostens van Zundert dien wy etc. Des toirconden etc. Gedaen tot Dordrecht desen VIen septembris 1572'.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat de afschriften van de prinselijke akten in register 1788 dichter bij de complete teksten van de uitvaardigingen staan dan die in boek 12. Maar ook de

---

een aantekening met pen over de aankoop op de veiling. Op het titelblad (18de-19de-eeuws): 'Register van verscheijde commissien onder Willem de Ie, Prince van Oranjen, stadhouder van Holland etc. van 1565 tot 1572'.

¹⁵ Aantekening op het schutblad met potlood: 'Te plaatsen bij commissieboeken Holland vooraan 17 febr. 1845 op order van den Rijks Archivaris'. Thans Nationaal Archief, archief Staten van Holland na 1572, nr. 1788.

¹⁶ A. Kluit, *Historie der Hollandsche Staatsregeering*. 5 dln. (Amsterdam 1802-1805), III, 419-430.

¹⁷ Van Kluits hand kan dan ook de aantekening zijn die zich op het titelblad bevindt: 'Dit Register is zeer zonderling; 't bevat alle de commissien door Willem I gegeven in de jaren 1572, 73 en 74 en vele historiekundigheden. Daar zijn er eenigen bij van Philips zelve van 1559, 65, 67, 70'.

¹⁸ Namelijk de niet onbelangrijke akten van aanstelling van raden nevens de prins en van nieuwe raadsheren in het Hof van Holland, beide d.d. Haarlem 3 november 1572 (databank nummers 11505 en 11477). De akten spelen een prominente rol in het artikel van A.S. de Blécourt, 'De geboorte van den Hoogen Raad van Holland en Zeeland', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 2 (1920-1921) 428-439.

afschriften in 1788 zijn door de vele keren dat er ‘etc.’ voorkomt, nog steeds verkorte tekstweergaven die eerder op concepten dan op originelen zullen teruggaan.

b. Een katern met extracten uit het formulierboek van Hanecops

In kleine kring was bekend dat de Bredase secretaris Hanecops een formulierboek had. Iemand heeft het bij hem mogen inzien en korte aantekeningen gemaakt uit de akten. Deze, bijeengebracht in een klein katern, kwamen aan het eind van de negentiende eeuw in de publiciteit. J.F. van Someren, hoofdredacteur van *De Navorscher*, een tijdschrift voor liefhebbers in de geschiedenis en verwante disciplines, kreeg het katern ‘van een der oudste en ijverigste medewerkers’ aan zijn tijdschrift ter inzage en gaf de tekst in 1897 uit.¹⁹ Van Someren veronderstelde, in zijn zeer korte inleiding, ten onrechte dat de secretaris Hanecops een tijdgenoot van Willem van Oranje was en dat het schrift zestiende-eeuws was. De uitgave trok de aandacht van Robert Fruin, die een jaar later de uittreksels onder de ogen van de historici bracht.

Fruin identificeerde de secretaris Hanecops terecht als een stadssecretaris van Breda, besprak het andere hem bekende formulierboek, dat van het Rijksarchief, kwam niet uit de onderlinge verhouding tussen dat boek en het boek waaruit nu aantekeningen bekend waren gemaakt, en was enthousiast over de inhoud. Die wierp nieuw licht op de militaire organisatie door Oranje en de opstandelingen doorgevoerd in de jaren 1572-1573. Aan Fruin vielen op de omvang van het boek van Hanecops, dat hij op ongeveer 1250 pagina’s berekende, en het gegeven dat er veel meer uittreksels uit depêches waren gemaakt dan uit de brieven.²⁰ Al deze publiciteit zorgde ervoor dat het katern in 1899 aangekocht werd door het Algemeen Rijksarchief. Verkoper was de genealoog, heraldicus en handschriftenverzamelaar A.A. Vorsterman van Oijen.²¹

Kluit heeft in 1803 het een en ander uit het commissieregister gepubliceerd dat zich thans in het Nationaal Archief bevindt. Bakhuizen van den Brink in 1854 en Fruin in 1897/1898 hebben de aandacht van de historische wereld nadrukkelijk op het register en de uittreksels uit het formulierboek van Hanecops gevestigd. Meer gebruik lijkt er in de historische literatuur niet van gemaakt te zijn. De drie formulierboeken zelf zijn nog meer verstoep geweest. Voor Groen van Prinsterer kwam de aanwinst door het Koninklijk Huisarchief in 1847 van de boeken uit de collectie Van Beverningk-Van der Dussen te laat. Als het formulierboek van Hanecops in Groens tijd al op het archief aanwezig is geweest, dan is het bestaan ervan hem in elk geval volledig ontgaan. Japikse, directeur van het Koninklijk Huisarchief in de jaren 1930 en samensteller van een deel briefwisseling van Willem van Oranje, noemt de formulierboeken nergens.

Aan K. Swart komt de eer toe als eerste historicus achter het bestaan van de boeken te zijn gekomen en als eerste er zelf gebruik van te hebben gemaakt. Wie de noten volgt in de eerste hoofdstukken van zijn *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand* ziet hoeveel hij aan de formulierboeken 11 en 12 schatplichtig was (boek 9 noemt Swart niet). Vermaseren heeft nergens gerept over het bestaan van de boeken. Kluiver is waarschijnlijk door Swart, die in de jaren 1980 een trouwe bezoeker en onderzoeker was van het door Vermaseren en Kluiver bijeengebrachte materiaal, op het spoor van de boeken gebracht. Toch stonden ze al vanaf 1948 in de inventaris van het Koninklijk Huisarchief vermeld, met een geschreven opmerking erbij dat de inhoud belangwekkend was.

De data- en beeldbank van *De correspondentie van Willem van Oranje* ontsluiten en publiceren thans voor het eerst alle brieven en documenten uit de formulierboeken.

---

¹⁹ J.F. v[an] S[omeren], ‘Depesches van Prins Willem van Oranje van de jaren 1572, 1573, 1574’, *De Navorscher* 47 (1897) 377-390.

²⁰ R. Fruin, ‘Een commissieboek van prins Willem I’, *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1897-1898, 194 e.v. Herdrukt in: Idem, *Verspreide geschriften* VII (’s-Gravenhage 1903) 141-151.

²¹ *Verslagen omtrent ’s Rijks Oude Archieven* 22 (1899) 77 nr. XXXII 3. Het katern heeft thans de signatuur Nationaal Archief, Aanwinsten Eerste Afdeling 816.